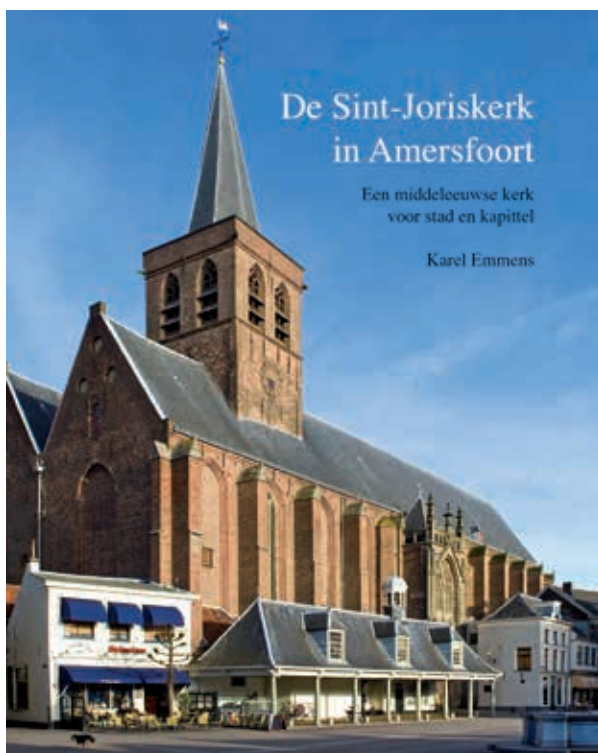

de Tweede Wereldoorlog centraal staat. De verbinding met de voorgaande hoofdstukken ontbreekt daardoor grotendeels. Dat het idee van een *shelter city* met deze twee hoofdstukken gevolgd wordt totdat het als concept uit beeld verdween, kan dit probleem niet helemaal verhelpen. Daarmee komt ook aan het einde van het boek eveneens het ontbreken van een conclusie scherp naar voren; andermaal lijkt hiermee het zelfstandige karakter van de afzonderlijke hoofdstukken onderstreept te worden. Door het thema en de grote hoeveelheid materiaal die in het boek worden behandeld is het zeer de moeite waard, want een dergelijke studie waarbij de situatie in Nederland vergeleken wordt met die in Duitsland en Engeland bestond nog niet. Grote verdienste daarvan is zeker ook dat hier-

mee een volkomen ander soort architectuur onder de aandacht komt, zoals op een wat andere manier Jean-Louis Cohen dat ook heeft gedaan met zijn *Architecture in Uniform*. Cohen onderzoekt daarin de heel uiteenlopende gevolgen in de ontwerp- en bouwpraktijk van de oorlogvoering: van woningbouw en de creatie van fabrieken voor verschillende soorten oorlogstuig tot bunkers en concentratiekampen. Tot slot moet het beeldmateriaal genoemd worden, omdat historisch fotomateriaal samen met recente documentaire foto's en bouwtekeningen en schema's een fascinerende blik gunnen in dit type bronnenmateriaal dat voor een belangrijk deel haast even onbekend was als de behandelde schuilplaatsen zelf.

LEX BOSMAN

K. EMMENS, MET BIJDRAGEN VAN E. DEN HARTOG
EN C. DE BOER-VAN HOOGEVEST

DE ST.-JORISKERK IN AMERSFOORT EEN MIDDELEEUWSE KERK VOOR STAD EN KAPITTEL

Amersfoort (Bekking & Blitz) 2012, 303 p., ill. in kl.,
ISBN 978 9061 094 593, € 24,90

De laatste jaren is er naar aanleiding van grootscheepse restauratieprojecten een hele reeks van publicaties over de grote stadskerken in Nederland verschenen. Te denken valt aan het boek over de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch (2010), de Sint-Pieter in Leiden (2011) en de Eusebius in Arnhem (2013). Deze boeken vormen een weerslag van het bouwhistorisch onderzoek dat gepaard ging met de restauraties. Het boek over de Sint-Joriskerk in Amersfoort behoort in zekere zin ook tot dit rijtje monografieën. De uitgave volgt op een eerder

boek van Karel Emmens over de kerk uit 1998. Onderzoek tijdens de restauratie van 2009 tot 2011 leverde echter zo veel nieuwe gegevens op dat besloten werd tot een grotendeels herziene editie. Het resulteerde onder andere in nieuwe hoofdstukken over houtconstructies en vicarie- en altaarstichtingen. Daarnaast werden de kunsthistorici Elizabeth den Hartog en Carien de Boer-van Hoogevest gevraagd om een nieuwe bijdrage over bouwsculptuur en de laatste restauratie te leveren.

Het boek volgt in grote lijnen de indeling van de editie uit 1998, maar is uitgebreid tot twaalf hoofdstukken. Het opent met een schets van de historische context van het kerkgebouw. Daaropvolgend worden chronologisch de opeenvolgende bouwfases van het kerkgebouw tussen 1200 en 1570 behandeld. Hoofdstuk 6, over de houten constructies van de kerk, vormt min of meer de overgang van een chronologische ordening naar een thematische. Nieuwe dendrodateringen staan de auteur toe om als het ware de proef op de som te nemen of de eerdere gepresenteerde gegevens van de 'stenen bouwgeschiedenis' overeenstemmen met de 'houten bouwgeschiedenis'. Daarnaast is er ruim aandacht voor de constructietechnieken van de kapellen.

De resterende hoofdstukken behandelen een rijke variatie aan onderwerpen. De Boer-van Hoogevest belicht de belangrijkste herstellingen van de recente restauratie van 2009-2011 en eindigt met de toevoeging van een moderne multifunctionele inbouw aan de westkant van het schip. De bijdrage van Den Hartog gaat in op de datering, de stijl en het iconografische programma van de bouwsculptuur. Het wordt aanmerkelijk gemaakt dat de heiligen op de gewelfschotels verband houden met het gebruik van de kerk, hoewel het vrij lastig is om dergelijke relaties te reconstrueren. Een interessante zijstap is de duiding van het onkiese figuratieve beeldhouwwerk dat te vinden is in de kerk. Den Hartog betoogt dat monsters en poepende mannetjes een vermanende functie hadden. In het hoofdstuk over de schilderijen wordt eveneens aandacht geschonken aan het iconografische programma van de afbeeldingen. Interessant is de constatering dat de meeste schilderijen niet vlak na de Reformatie zijn verwijderd, maar pas in de negentiende eeuw. De daaropvolgende hoofdstukken gaan over de inventarisstukken, waarbij terecht een apart hoofdstuk gewijd is aan het schitterende doksaal. Het boek sluit af met een overzicht van de vicarie- en altaarstichtingen en eindigt met een reconstructie van de plaatsing van altaren in het interieur.

De studie biedt een uitstekende documentatie van het gebouw en is bovendien rijk geïllustreerd. De vele documentatietekeningen zijn verhelderend. Een belangrijk voordeel van deze editie is dat ze geheel in kleur is uitgegeven. Het boek toont aan hoe belangrijk integraal onderzoek is, dat wil zeggen een goede monografie over een stadskerk gaat niet alleen over stenen en hout, maar behandelt ook het gebruik van de kerk en de inrichting van het interieur. De bijdragen over sculptuur, schilderijen en altaarstichtingen laten zien hoe het veranderende gebruik en opeenvolgende bouwcampagnes met elkaar verband houden. Aan het brede scala van onderzochte bronnen hadden de auteurs ongetwijfeld nog graag archeologische opgravingen toegevoegd. Deze zijn vooral van belang om de vroegere fasen van huidige kerk nog beter in beeld

te krijgen. Goed gedocumenteerde opgravingen ontbreken voor veel kerken in Nederland, en vanwege de hoge kosten en logistieke problemen vormen ze helaas bij restauraties meestal geen onderdeel van bouwhistorisch onderzoek. Dat doet overigens niets af aan de waarde van het boek.

Wel zijn er enkele andere aanmerkingen te maken. Een belangrijk punt is dat de indeling van de hoofdstukken niet altijd even helder is. Zo blijft in het midden waarom de 'stenen bouwgeschiedenis' en 'houten bouwgeschiedenis' apart behandeld worden (dit is overigens in de editie van 1998 niet het geval). Tevens is het verwonderlijk dat een korte behandeling van de restauratiegeschiedenis is verstopt in het hoofdstuk 'Het werk geklaard (ca. 1450-1570)'. Hoewel volgens Emmens weliswaar relatief weinig is versleuteld aan de kerk, is een uitgebreidere behandeling van de restauratiegeschiedenis toch wel wenselijk. Wellicht had dit beter ondergebracht kunnen worden in een apart hoofdstuk. Hetzelfde kan gezegd worden over de interessante architectuurhistorische paragrafen die nu verspreid in de hoofdstukken over de bouwfases te vinden zijn: ze verdienen een uitgebreidere uitwerking.

De auteurs hebben merkbaar geworsteld met de wens een boek te schrijven dat toegankelijk is voor een breed publiek, maar dat tegelijk een gedegen en volledige documentatie nastreeft. Zo valt de uitleg over wat er onder bouwhistorie wordt verstaan op pagina 31 en 32 enigszins uit de toon bij de gedetailleerde beschrijvingen van aangetroffen metselverbanden, profielen en steenhouwersmerken die in de hoofdstukken daarop volgen.

Tot slot een korte opmerking over de nieuwe datering van het doksaal. Op basis van stilistische gronden dateert Emmens het doksaal niet begin zestiende eeuw, maar veel eerder, mogelijk rond 1450. Het is jammer dat hierbij vooral gekeken wordt naar het figuratieve beeldhouwwerk en een gedegen analyse van de architectonische decoratie grotendeels achterwege blijft. Met name de getordeerde zuiltjes en het complexe maaswerk van de arcades lijken typisch voor het begin van de zestiende eeuw. Dergelijke zuiltjes treffen we bijvoorbeeld in verschillende vroegzestiende-eeuwse gesneden altaarstukken en wat later ook in de architectuur, zoals bijvoorbeeld de vieringtoren van de Sint-Bavo (1518-1520). Bijzonder aan het maaswerk is tevens dat de geometrische vormen uitlopen in vegetatieve ornamenten, iets wat halverwege de vijftiende eeuw eigenlijk niet voorkwam. Het zou daarom interessant zijn om te onderzoeken of het doksaal dat in de bronnen in 1481 genoemd wordt, ook daadwerkelijk overeenkomt met het huidige doksaal. Mogelijk betreft het huidige doksaal een jongere (vroegzestiende-eeuwse) assemblage waarbij bepaalde elementen zijn hergebruikt?

Deze punten ter zijde, is het boek een gedegen monografie, waar duidelijk vele jaren van studie aan ten

grondslag liggen. De opeenvolgende uitbreidingen en aanpassingen van het gebouw en het ontbreken van bouwtekeningen maken de reconstructie van de bouwgeschiedenis tot een complexe puzzel, maar het boek stelt de lezer in staat om deze tot op het detailniveau van bouwnaden, telmerken en kapiteeltjes te

volgen. De brede inzet van de heruitgave is een belangrijke meerwaarde en het is dan ook volkomen terecht dat er veertien jaar na dato een mooi en vollediger tweede boek ligt.

MERLIJN HURX

KAREL A. BAKKER, NICHOLAS J. CLARKE,
ROGER C. FISHER (RED.)

ECLECTIC ZA WILHELMIENS A SHARED DUTCH BUILT HERITAGE IN SOUTH AFRICA

Pretoria (Visual Books) 2014, 237 pp., ill. in kleur,
ISBN 978 0 620 61972 1

Deze publicatie over Nederlandse invloeden op de Zuid-Afrikaanse bouwkunst is het resultaat van een onderzoeksproject dat binnen de Faculteit Architectuur van de Universiteit van Pretoria werd geïnitieerd en in het kader van het programma Gedeeld Cultureel Erfgoed door de Nederlandse ambassade in Zuid-Afrika werd ondersteund. Waar traditiegetrouw de aandacht bij dit onderwerp vooral uitgaat naar de vroege periode, richt dit boek zich volledig op de negentiende eeuw. Aanleiding hiertoe is dat de invloed die Nederlandse architecten op het toenmalige Zuid-Afrika hebben gehad volgens de auteurs structureel wordt onderschat. In de historiografie heeft deze generatie immigranten nog nauwelijks een plaats veroverd en wordt hun werk veelal gecategoriseerd als victoriaans, of zelfs wilhelminisch. Als tegenhanger van deze ter-

men introduceert dit boek 'Wilhelmiens' om de Nederlandse invloed op de Zuid-Afrikaanse architectuur tijdens de regeerperiode van koningin Wilhelmina (1890-1948) aan te duiden. In de verschillende hoofdstukken wordt de politiek-maatschappelijke context waarbinnen de ontwerp opdrachten voor de Nederlanders in Zuid-Afrika tot stand kwamen belicht en wordt hun werk vergeleken met de bouwpraktijk in het moederland. Dit levert een rijk verhaal op dat een belangrijke aanvulling op de academische geschiedschrijving vormt, terwijl het door het heldere taalgebruik en de fraaie beelden ook aantrekkelijk is voor een breder publiek met interesse in Zuid-Afrikaanse architectuur.

De tien bijdragen die door acht onderzoekers zijn geschreven, kunnen bijna als op zichzelf staande essays